

આદિવાસી સંસ્કૃતિ : ઓળખ અને પરિવર્તન

ડૉ. સતિષ. જે ગામીત

વ્યાખ્યાતા સહાયક,

શ્રી અટલ બિહારી વાજપેયી સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, વાંકલ

૧. પ્રાસ્તાવિક

દુનિયામાં સૌથી વધુ આદિવાસી વસ્તી આફ્રિકાખંડમાં જોવા મળે છે, ત્યારબાદ ભારત આદિવાસી વસ્તી ધરાવતો બીજા નંબરનો દેશ છે. ભારતના આદિવાસીઓની સંસ્કૃતિ, ભૌગોલિક વાતાવરણ, અર્થવ્યવસ્થા, યાંત્રિકજ્ઞાન અન્ય સમાજોથી જુદા પ્રકારની જોવા મળે છે, ભારતીય સમાજમાં ૪૬૩૫ જેટલા વિભિન્ન પ્રકારના સમુદાયો છે. આદિવાસી વસ્તી વિશ્વમાં ૬ ટકા, ભારતમાં ૮.૨૦ ટકા, ગુજરાતમાં ૧૫ ટકા અને કુલ ૨૯ જેટલી અનુસૂચિત આદિજાતિઓ વસવાટ કરે છે. ભારતમાં વસવાટ કરતા આદિવાસી સમુદાયો પૈકી ૭૦૦થી વધુ આદિવાસી સમુદાયોને અનુસૂચિત આદિજાતિઓ તરીકેનો બંધારણીય દરજ્જો આપવામાં આવ્યો છે આજે વિશ્વમાં આદિવાસી ઓળખ કે (અસ્મિતાના) પ્રશ્નો વિકટ બનતો જાય છે એવામા આ દેશની મૂળ વતની એવા આદિવાસી સમાજ જે પોતાના અસ્તિત્વ માટે આદિવાસી અસ્મિતા કે સંસ્કૃતિને ટકાવવા માટે આંદોલનો ખૂબજ પ્રમાણમાં થઈ રહ્યા છે અને તે અગત્યના પણ છે ભારતના આદિવાસીઓને અનેક નામોથી ઓળખવામાં આવે છે. જેમ કે અસલના મૂળવતની, આદિજાતિ, પછાત હિન્દુઓ ગિરિજન વગેરે. આદિવાસી ઓળખ એટલે આદિવાસી સમૂહની આગવી સંસ્કૃતિ રીતરિવાજો, ખોરાક, પહેરવેશ, ઉત્સવો, ભાષા, બોલીઓ, ધર્મ તેમજ વિવિદ કલાઓનો સમાવેશ થાય છે. જે અન્ય સમાજથી જુદો છે. એક બાજુ પર-સંસ્કૃતિકરણ, શિક્ષણ, આધુનિકરણ, વૈશ્વિકરણ, ધર્માતરણ વગેરે પરિબળોને કારણે આદિવાસી સંસ્કૃતિમા ખૂબજ મોટા પ્રમાણમા પરિવર્તનો આવ્યા છે. માટે આદિવાસી ઓળખ ભૂસાય જવાની બીક સતાવી રહી છે જેના પરિણામે આદિવાસી સમાજના આગેવાનો, શુભેચ્છકો, હિતેચ્છકો અને સાચા આદિવાસીઓ માટે પડકાર રૂપ છે. સાથે સાથે આદિવાસીઓનું વિસ્થાપન અને વિકાસના લાભોથી વંચિત રાખવામા આવ્યા છે અને કેટલાક હક્કો છીનવી લઈને તેઓની સાથે અન્યાય અને અત્યાચારી નીતિથી તેઓ પોતાની અસ્મિતા કે ઓળખ સમાપ્ત થવાની લાગણી અનુભવીને તેને પડકારી રહ્યા છે. ઉપરાંત પોતાની મૂળ આદિવાસી સંસ્કૃતિના મૂલ્યો છોડીને અન્ય સંસ્કૃતિના કેટલાક મૂલ્યો અપનાવી રહ્યા છે જેવા કે જન્મ-મરણ, લગ્ન પ્રસંગો, રીતિરીવાજો પર સંસ્કૃતિકરણ, આધુનિકરણ, વૈશ્વિકરણ, શિક્ષણ, ધર્માતરણ વગેરેના અસર હેઠળ કેટલાક પરિવર્તનો આવ્યા છે. આવા સમયમા આદિવાસી સંસ્કૃતિમા આવેલ પરિવર્તનો અને પરિવર્તનો લાવતા પરિબળો તપાસવા જરુરી બન્યું છે. તેથી પ્રસ્તુત વિષયમાં આદિવાસી સંસ્કૃતિ: ઓળખ અને પરિવર્તન શીર્ષક પર શોધ પેપર તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે.

૨. આદિવાસીનો અર્થ

ભારતમાં આદિવાસીઓ માટે વિદ્વાનોએ આપેલા નામો ડૉ .એલ્વિન અને રિઝલી-અસલના મૂળવતની તરીકે હદન - આદિજાતિઓ તરીકે કાલેલકર -ગિરિજન કે ભૂમિજન તરીકે, ડૉ .જી.એસ .ધૂર્ય -પછાત હિન્દુઓ તરીકે, વેબસ્ટરના શબ્દ કોષમાં દર્શાવ્યા મુજબ આદિમ એ પ્રથમ, પ્રાથમિક પ્રાચીન કાલગ્રસ્ત વગેરે. આદિવાસી માટે અંગ્રજીમાં “એબોરિજીનલ” એટલે (મૂળવતનીઓ) કે પ્રિમીટીવ જેવા શબ્દો વપરાય છે. ભારતમાં આદિવાસી માટે ટ્રાયબલ(tribal) શબ્દ પ્રચલીત છે. આદિવાસી એટલે પ્રાચીન સમયથી રહેતો આવેલો અને હાલ માનવ સંસ્કૃતિના પ્રારંભિક જીવન જીવતો જન સમૂહ.

પેરી: “આદિમજાતિ એટલે સર્વ સામાન્ય પ્રદેશમાં વસતો એક ભાષા કે બોલી બોલતો સમૂહ, તેને આદિવાસી તરીકે ઓળખાવે છે.

જેકોબ્સ : “આદિવાસી ગ્રામ સમુદાયોનો બનેલો એવો સંકુલ છે જે સમાન પ્રદેશ, ભાષા અને સંસ્કૃતિ ધરાવે છે. તેમજ તેઓ આર્થિક રીતે ઓતપ્રોત થયેલો હોય છે.” મદન અને મજુમદાર : “આદિવાસી પ્રાદેશિક જોડાણ ધરાવતું અંતર્વાહી સામાજિક જૂથ છે, જેમાં કાર્યોના વિશેષીકરણનો અભાવ હોય છે.

૩. આદિવાસી ઓળખનો અર્થ

આદિવાસી સમૂહની આગવી સંસ્કૃતિ, રીતિરિવાજો, ખોરાક, પહેરવેશ ઉત્સવો, ભાષા, બોલી, ધર્મ, તેમજ વિવિધ ક્લાઓનો સમાવેશ થાય છે. જે અન્ય સમુદાયથી જુદા પડે છે. સામાન્ય રીતે જોઈએ તો આદિવાસી જૂથ તરીકે ધરાવતા સામાન્ય લક્ષણોનો પરિચય એટલે આદિવાસી ઓળખ.. આદિવાસી ઓળખ વિષે વધુ વિસ્તૃત રીતે જોઈએ તો .. આદિવાસી જૂથ પ્રત્યે. તેમની લાગણી., ઓળખચિન્હ., આદિવાસી જૂથના હિતો માટે અન્ય કોઈ વિરોધી લાગે ત્યારે અમે લોકોની ભાવના પ્રસરે છે. જેમ કે મૂળ નિવાસી આદિવાસી – બિન આદિવાસી એવી ભાવના જોવા મળે છે.

ગુજરાતી શબ્દકોશ પ્રમાણે ઓળખનો અર્થ જોઈએ તો.. એક્ય, અભિન્ભાવ, તાદાન્મ્ય એકરૂપતા, ઓળખાણ, સામ્યતા એવો થાય છે. બંધારણની કલમ ૩૬૬ (૨૫) માં અનુસૂચિત જન જાતિની વ્યાખ્યા આ રીતે આપી છે. “અનુસૂચિત જન જાતિઓ એ એવી જાતિઓ છે કે, આદિમ જાતિ સમૂહો કે જેમને બંધારણની કલમ ૩૪૨માં બંધારણ હેતુ માટે અનુસૂચિત જન જાતિઓ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ૩૪૨(૧)કલમ મુજબ રાષ્ટ્રપતિને આપવામાં આવેલી ખાસ સત્તાના આધારે વધારો કે ઘટાડો કરી શકે છે.

૪. આદિવાસીઓના વિવિધ પાસાઓમાં પરિવર્તન લાવતા પરિબળો અને પરિવર્તન

૪.૧ બ્રિટીશ સરકાર દ્વારા આદિવાસીમાં શિક્ષણ

બ્રિટીશ સરકારે “ધી ઈન્ડિયન એજ્યુકેશન કમિશન ૧૮૮૨ નિમવામાં આવ્યું હતું. તેઓએ આદિવાસીઓને શિક્ષણ આપવા વિશિષ્ટ પ્રયાસો કરીને આદિવાસીઓમાંથી શિક્ષકો તૈયાર કરવા માટે ભલામણ કરી હતી. આ સમયગાળાઓમાં બ્રિટીશ સરકારે આદિવાસીઓને વિવિધ સુવિદ્યાઓ આપવાની શરૂઆત કરી સાથે જ કેટલાક આદિવાસી વિદ્યાર્થીઓને શિષ્યવૃત્તિ પણ આપવામાં આવી હતી.

૪.૨ દેશી રજવાડા દ્વારા શિક્ષણ

આદિવાસી વિસ્તારોમાં કેટલાક દેશી રજવાડા પણ હતા બ્રિટીશ એજન્સીના અંકુશ નીચે ન હતા એવા દેશી રજવાડાઓએ પણ શિક્ષણને પોતાના એક કાર્ય તરીકે સ્વીકાર્યું હતું. વડોદરાના સયાજીરાવ ગાયકવાડે એમના રાજ્યમાં શિક્ષણને ફરજિયાત બનાવ્યું હતું. સાથે જ દક્ષિણ ગુજરાતના ગામોમાં પ્રવાસના પરિણામે સોનગઢ, વ્યારા, અનાવલ, વાંસદા ખાતે શિક્ષણ સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં આવી હતી.

૪.૩ ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ દ્વારા આદિવાસીમાં શિક્ષણ

આદિવાસીઓમાં શિક્ષણનો પ્રચાર પ્રસારની પહેલ કરવાનો યશ ખ્રિસ્તી મિશનરીઓને આપવો જોઈએ અમેરિકાના મિશને એનું પહેલું કેન્દ્ર વલસાડ ખાતે શરૂ કર્યું. એ કેન્દ્રમાંથી તેમણે આજુ-બાજુના વિસ્તારોમાં અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરવાના પ્રયાસો કર્યા હતા પહેલી શાળા આહવા મુકામે શરૂ કરવામાં આવી. સુરત જીલ્લામાં ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ વાંકલ અને ચાપાવાડી ખાતે છાત્રાલય સાથેની શાળાઓની સ્થાપના કરી. આવી રીતે આદિવાસી સમાજોમાં શિક્ષણના ઉદ્ભવ અને વિકાસમાં ખૂબજ મહત્વનો ફાળો આપ્યો હતો. બ્રિટીશ અમલ દરમ્યાન પણ ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ આદિવાસી સમાજમાં શિક્ષણ આપવાની કામગીરી ચાલુજ રાખી હતી.

૪.૪ આર્ય સમાજ દ્વારા આદિવાસીમાં શિક્ષણ

આદિવાસી સમાજને આગળ લાવવા માટે કે તેઓને શિક્ષણ આપવા માટે આર્ય સમાજે મહત્વના પ્રયાસો કર્યા હતા. ૧૯૦૬ માં “ભીલોના છોકરાઓ માટે નવી શાળાઓ ખોલવડ અને ઈસરાઈ મુકામે શરૂ કરવામાં આવી હતી. આર્ય સમાજની સંસ્થાઓ આદિવાસી વિદ્યાર્થીઓ માટે પુસ્તકો, કપડા, તેમજ અન્ય સામગ્રી પણ મફતમાં આપતા હતા. આર્યકુમારે વલસાડમાં એક છાત્રાલયની સાથે શાળા પણ શરૂ કરી હતી જેમાં કોલયા જન જાતિના વિદ્યાર્થીઓને પ્રવેશ આપવામાં આવ્યો હતો.

૫. હિંદુકરણ અને સંસ્કૃતિકરણ

આદિવાસીઓ દ્વારા હિન્દુ ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને હિન્દુ જ્ઞાતિઓની માન્યતાઓ રિવાજો સંસ્કારો, અટકો, દેવ-દેવીઓ વગેરે અપનાવવાની અને તે દ્વારા પોતાનો સામાજિક દરજ્જો ઊંચો લઈ જવાનો પ્રયાસ એટલે હિન્દુકરણ. આદિવાસીઓમાં હિન્દુકરણની પ્રક્રિયા સામાજિક ગતિશીલતાના સાધન રૂપ પ્રક્રિયા છે. હિન્દુ દેવ-દેવી, તીર્થસ્થાનો, કર્મનો સિદ્ધાંત, શુદ્ધિ-અશુદ્ધિના ખ્યાલો વગેરે અપનાવવાની અને હિન્દુ સમાજમાં ભળી જવાની પ્રક્રિયાને હિન્દુકરણ કહેવાય. અને સંસ્કૃતિકરણ એવી પ્રક્રિયા છે જેમાં આદિવાસી જૂથ કે તેનો ભાગ ઉચ્ચ જ્ઞાતિજૂથના રીતરિવાજો, વિધિવિધાનો, માન્યતાઓ જીવન પદ્ધતિઓ અપનાવે છે. ભગત ચળવળોએ પણ સંસ્કૃતિકરણની પ્રક્રિયા વિકસાવી છે. કેટલીક આદિજાતિઓમાં આ પ્રક્રિયા જોવા મળે છે. ભગત ચળવળ હિન્દુ ધર્મના નમૂના પર આદિવાસીઓના ધાર્મિક અને સામાજિક જીવનમાં શુદ્ધિકરણ કરવાનું ધ્યેય ધરાવે છે.

૬. ખ્રિસ્તીકરણ અને પશ્ચિમીકરણ

ખ્રિસ્તી મિશનરી પ્રવૃત્તિઓનું મુખ્ય ધ્યેય આદિવાસી સમાજમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો ફેલાવો કરવાનું હતું આથી તેમની પ્રવૃત્તિઓની અસરનીયે ઘણા આદિવાસીઓએ ખ્રિસ્તી ધર્મ અપનાવ્યો. ખ્રિસ્તીઓના સંપર્કને કારણે આદિવાસીઓમાં પશ્ચિમીકરણની પ્રક્રિયા ઉદભવી છે પશ્ચિમીકરણે આદિવાસીઓમાં માન્યતાઓ અને કર્મકાંડનો ત્યાગ કરવો ચર્ચમાં જવું ખ્રિસ્તી ઈશ્વરવાદ અપનાવવો , પશ્ચિમી વેશભૂષા તથા રીતરિવાજ અપનાવવા એકસાથી પીતૃસાત્તક કુટુંબ પદ્ધતિ અપનાવવી ખ્રિસ્તી લગ્ન પદ્ધતિ અપનાવવી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

૭. આદિવાસી સંસ્કૃતિમાં આવેલ પરિવર્તનો

આદિવાસી સંસ્કૃતિમાં આવેલ પરિવર્તનો તરફ દ્રષ્ટિપાત કરતા સામાજિક અને વેશભૂષા જોઈએ તો ઓછામાં ઓછા કપડા પહેરવાનું ફાવે પોષાક કામ કરવામાં નડતર રૂપ ન બને તેથી પુરુષો ધોતિયું કાછડી વાળે તેમ કંછોટો મારીને લુગડું પહેરે પુરુષો પાઘડી બાંધતા હતા લગ્ન પ્રસંગે આમંત્રણ માટે કંકુ-ચોખ્ખા અને હળદરનો ઉપયોગ કરતા હતા ધાર્મિક દ્રષ્ટીએ જોઈએ તો જન્મ અને મરણ પછીની માન્યતાઓ, ભૂત-પ્રેતના વળગાડ જેવી બાબતોથી તેઓ સભાન છે. તેઓમાં નાંદરીયો દેવ, પાંઢર માતા, દેવલી માડી બગલો ભૂત, હિમાંડીયો દેવ, ગાંવ દેવ, ગોવાળ દેવ, કન્સરીમાતા વગેરે દેવો પ્રત્યેની શ્રદ્ધાઓ જોવામળે છે. તેઓ માંદગી વખતે ભગત ભૂવા, બધા માનતા રાખતા હતા કેટલાક લોકો જડી-બુટ્ટી અને ચોખ્ખા મહુડાના દાડનો આયુર્વેદિક દવા-દાડ તરીકે ઉપયોગ કરતા હતા પરંપરાગત સમયમાં ગ્રામીણ આદિવાસીઓમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ નહિવત હતું જેથી તેઓ શાહુકારો, દલાલો, વેપારીઓ અને અધિકારીઓના શોષણનો ભોગ બનતા હતા. પરંતુ પ્રવર્તમાન સમયમાં શિક્ષણનો પ્રસાર-પ્રભાવ વધતા આદિવાસી યુવાનો માત્ર પ્રાથમિક કે માધ્યમિક જ નહિ કોલેજ કે એમ.એ. કક્ષાનું ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવીને ડોક્ટર, એન્જિનિયર, વકીલ, પ્રોફેસર, મામલતદાર કે રાજ્ય વિકાસ નિગમની વિવિધ જગ્યાઓ પરના હોદ્દાઓ સંભાળતા થયા છે. સાથેજ ગ્રામીણ વિસ્તાર છોડી નગર નિવાસી બનવા લાગ્યા છે. તેમજ આર્થિક રીતે સમૃદ્ધ બનતા તેઓ આધુનિક ઓજારો વડે અદ્યતન પદ્ધતિએ ખેતીકામ કરતા થયા છે.

આમ, પ્રવર્તમાન સમયમાં આદિવાસી સંસ્કૃતિમાં ખૂબ જ મોટા પ્રમાણમાં પરિવર્તન આવેલું જોવા મળે છે. તેઓના મકાનના બાંધકામ, રહેઠાણનું સ્થળ, વીજળીની સુવિધા, નળની વ્યવસ્થા, શૌચાલય-બાથરૂમ, બેડરૂમ ઉપરાંત પહેરવેશમાં જોઈએ તો જીન્સ ટી-શર્ટ, પેન્ટ-શર્ટ, શૂટ-ટાઈ સ્ત્રીઓ સાડી, ચાણીયા-ચોળી, ડ્રેસ, જીન્સ, ટી-શર્ટ વગેરે.. ધાર્મિક પૂજા વિધિમાં પણ હવે પરંપરાગત પૂજા વિધિ કરવાનું પ્રમાણ ઓછું થઈ ગયું છે. અને પર સંસ્કૃતિના મૂલ્યો વિકસાવીને મંદિરો, ચર્ચમાં જઈને પ્રાર્થના પૂજા-અર્ચના અને વાર તહેવારોમાં રસ ગરબા, ડાન્સ કે ડીજેના તાલે નાચ ગાન કરતા થયા છે.

આમ, પોતાની મૂળ આદિવાસી સંસ્કૃતિના મૂલ્યો છોડીને અન્ય સંસ્કૃતિના કેટલાક મૂલ્યો અપનાવી રહ્યા છે જેવા કે જન્મ-મરણ, લગ્ન પ્રસંગે રીતિરીવાજો પર પર-સંસ્કૃતિકરણ, આધુનિકરણ, વૈશ્વિકરણ, શિક્ષણ, ધર્માતરણ વગેરેના અસર હેઠળ કેટલાક પરિવર્તનો આવ્યા છે. આવા પરિવર્તનો આવવાના પરિણામ સ્વરૂપે આદિવાસીઓ સામે કેટલાક પડકારો ઉભા થયા છે. કેટલીક આદિજાતિઓએ હિન્દુ ધર્મના કેટલાક તત્ત્વો અપનાવ્યા છે. પરંતુ પરસંસ્કૃતીકરણની આ પ્રક્રિયામાં મોટા ભાગના આદિવાસીઓ હિન્દુઓના જ્ઞાતિકોટિકમમાં ઉચ્ચો દરજ્જો મેળવવામાં નિષ્ફળ ગયા છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ અપનાવેલા આદિવાસીઓ પોતાના મૂળ સમાજથી સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, અને માનસિક રીતે અલગ પડી ગયા ધર્મ પરિવર્તનને લીધે આવા કેટલાક આદિવાસીઓ પોતાના સમાજ તરફથી મળતા હકોથી વંચિત રહ્યા છે. આથી તેઓ ન તો આદિવાસી રહ્યા કે ન તો ખ્રિસ્તી સમાજનું અંગ બની શક્યા આથી ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ અને ખ્રિસ્તી આદિવાસીઓએ જ્યાં આદિવાસીપણને હલકું ગણ્યું છે ત્યાં આદિવાસી સમાજમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રત્યે શંકાશીલ માનસ ઉદ્ભવ્યું છે. સાથે જ તેઓ માટે ડીલિસ્ટિંગનો પ્રશ્નો ઊભો થયો છે.

સંદર્ભ સૂચી

૧. ગામીત, સતીષ, (૨૦૧૫). ગ્રામીણ આદિવાસી સમાજમાં આવેલ પરિવર્તન, શબ્દ સાધના પ્રકાશન, જૂનાગઢ.
૨. ગામીત, સતીષ, (૨૦૧૪). આદિવાસી ખ્રિસ્તીઓ અને આદિવાસી બિન ખ્રિસ્તીઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ, ગ્રીન ફ્લેગ ફાઉન્ડેશન પ્રકાશન, સોનાસણ.
૩. શાહ, એ. જી. અને જે. કે. દવે (૨૦૦૬-૭). આદિવાસી સમાજનું સમાજશાસ્ત્ર, અનાડા બુક ડેપો અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧.
૪. દવે, જે. કે. (૨૦૧૪-૧૫). આદિવાસી સમાજનું સમાજશાસ્ત્ર, અનાડા બુક ડેપો અમદાવાદ -૩૮૦૦૦૧.